

tevâzu, kanaat gibi konulara dair sözle-
rinden derlenen eser, Muhammed Ab-
dürrahîm Muhammed tarafından başı-
na Hasan-ı Basrî'nin hayatı ve yaşadığı
dönemle ilgili bir mukaddime eklenerek
yayımlanmıştır (Kahire 1991).

Hasan-ı Basrî'nin devrin âlim ve yöne-
ticilerine yazdığı bazı mektuplar, Ahmed
Zekî Safvet'in *Cemheretü resâ'ili'l-'Arab*
adlı eserinde neşredilmiştir (Beyrut, ts.,
II, 233-234, 324-334). Hasan-ı Basrî'ye
bunlardan başka *el-Kırâ'e, Nüzûlü'l-
Kur'ân, Kitâbü'l-'Adeh fi'l-Kur'ân, Ri-
sâle fi't-teklîf ve Kitâbü'l-İhlâş* (He-
diyyetü'l-'ârifîn, I, 265) gibi risâleler de
nisbet edilmektedir (Ebû Nuaym, I, 134;
Sezgin, I, 592-593).

Literatür. Çeşitli tabakat ve tarih ki-
taplarında, tasavvuf ve mezhepler tarihi
kaynaklarında hayatı, eserleri ve görüş-
leriyle ilgili dağınık bilgiler bulunan Ha-
san-ı Basrî hakkında klasik dönem müel-
liflerinden Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö.
597/1201) tarafından *el-Hasan el-Basrî*
adı altında müstakil bir eser kaleme alın-
mıştır. Hasan es-Sendûbî'nin geniş bir
mukaddimesiyle birlikte yayımlanan bu
eseri (Kahire 1350/1931) Mustafa Kaya
Velîler Serdanı Hasan Basrî adıyla Türk-
çe'ye çevirmiştir (İstanbul 1992). Hasan-ı
Basrî, son dönem araştırmacılarının il-
gisini daha çok çekmiş bulunmaktadır.
İhsan Abbas'ın *el-Hasan el-Basrî: sîre-
tühû ve şahsiyyetühû, te'âlimühû ve
ârâ'ühû* (Beyrut 1952), Muslih Seyyid Bey-
yûmî'nin *el-Hasan el-Basrî min 'amâli-
kati'l-fikr ve'z-zühûd ve'd-da'Ve fi'l-İs-
lâm* (Kahire 1404/1984, 2. bs.), Osman
Erkmen'in *Büyük Velî Hasan-ı Basrî
Hazretleri ve Hikmetli Sözleri* (Anka-
ra 1978), Mustafa Saîd el-Hin'in *el-Ha-
san b. Yesâr el-Basrî: el-hakîmü'l-vâ'iz
ez-zâhidü'l-'âlim* (Dımaşk 1416/1995),
Abdullah b. Muhammed Ahmed ez-Zeh-
rânî'nin *el-Hasan el-Basrî ve menhe-
cühû fi'd-da'Ve* (yüksek lisans tezi, 1406,
Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-
İslâmiyye, Riyad) adlı çalışmaları onun-
la ilgili belli başlı monografileri teşkil eder.
Muhammed Abdürrahîm, onun Kur'an
âyetleriyle ilgili yorumlarını çeşitli tefsir-
lerden derleyerek *Tefsîrû'l-Hasan el-
Basrî* adıyla yayımlamıştır (I-II, Kahire,
ts.). Ayrıca Ahmed İsmâil el-Basîf *el-Ha-
san el-Basrî müfessiren* (Amman 1985),
Etem Levent *Hasan-ı Basrî ve Tefsîr İl-
mindeki Yeri* (doktora tezi, 1978, AÜ İlähiyat Fakültesi), Ömer Yûsuf Kemâl *el-
Hasan el-Basrî ve tefsîruh* (doktora te-
zi, 1404/1984, el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Me-
dine), Şîr Ali Şâh *Merviyâtü'l-Hasa-*

ni'l-Basrî fi tefsîri'l-Kur'ân (yüksek li-
sans tezi, 1408, el-Câmiatü'l-İslâmiyye,
Medine) ve Sâhib Ebû Cenâh *ez-Zavâ-
hirü'l-luğaviyye fi kırâ'ati'l-Hasan el-
Basrî* (Basra 1985) adlı eserleriyle Ha-
san-ı Basrî'nin tefsir ve kıraat yönünü in-
celemişlerdir. Diğer taraftan Ömer Abdü-
lazîz el-Cuğbeyr *el-Hasan el-Basrî ve
hadîşühû'l-mürsel* adlı kitabıyla (Am-
man 1407/1987) onun hadis ilmindeki, İb-
râhim Ebû Sâlim de *el-Hasan el-Basrî
ve egeruhû fi'l-fikhi'l-İslâmî* adlı çalış-
masıyla (Kahire 1980) fıkıh ilmindeki ye-
rini ortaya koymuş, Hasan-ı Basrî'nin fet-
vaları ve fikhî hükümleri Muhammed
Rewâs Kal'acî tarafından bir araya geti-
rilerek *Mevsû'atü fikhî'l-Hasan el-Bas-
rî* adı altında neşredilmiştir (I-II, Beyrut
1409/1989).

Hasan-ı Basrî'yi çeşitli yönleriyle ele
alan pek çok ilmî makale arasında şunlar
zikredilebilir: Hans Heinrich Schaefer, "Ha-
san al-Basrî. Studien zur Frühgeschichte
des Islam" (*Isl.*, XIV [1925], s. 1-75);
Gotthelf Bergsträsser, "Die Koranlesung
des Hasan von Basra" (*St.I*, II [1926], s.
11-57); Helmut Ritter, "Studien zur Ge-
schichte der islamischen Frömmigkeit: I
Hasan el-Basrî" (*Isl.*, XXI [1933], s. 1-83);
Julian Obermann, "Political Theology in
Early Islam, Hasan al-Basrî's treatise on
qadar" (*JAOS*, LV [1935], s. 138-162); R.
Demonts, "Notes sur une parole d'Al-
Hasan al-Basrî" (*BIFAO*, XXXVIII [1939], s.
205-216); Michael Schwarz, "The Letter
of al-Hasan al-Basrî" (*Oriens*, XX [1967],
s. 15-30); Robert Caspar, "Un mystique
engagé dans le cité: Hasan al-Basrî" (*IBLA*,
XXX [1967], sy. 117, s. 35-65); Osman Ka-
radeniz, "Hasan el-Basrî ve Kelâmî Görüş-
leri" (*DüİFD*, II [1985], s. 135-156); Ab-
dullah Aydınli, "Hasan Basrî Hayatı ve Ha-
dis İlmindeki Yeri" (*EAÜİFD*, sy. 8 [1988],
s. 91-113); Semîr Şerîf Sittîtiyye, "Tahli-
lû'z-zavâhiri's-şavtiyye fi kırâ'ati'l-Hasan
el-Basrî" (*Mecelletü Külliyyeti'd-dirâsâ-
ti'l-İslâmiyye ve'l-'Arabiyye*, sy. 8 [Dubai
1415/1994], s. 179-208).

BİBLİYOGRAFYA :

Hasan el-Basrî, *ez-Zühûd* (nşr. M. Abdürrahîm),
Kahire 1991; a.mlf., *Tefsîrû'l-Hasan el-Basrî*
(nşr. M. Abdürrahîm), Kahire, ts. (Dârü'l-Hadis),
nâşirin mukaddimesi, I, 3-57; İbn Sa'd, *et-Taba-
kât*, VII, 156, 169, 175; Halife b. Hayyât, *et-
Tabakât* (Ömerî), s. 280; Câhiz, *el-Beyân ve't-teb-
yîn*, I, 63-66, 211; II, 28; İbn Kuteybe, *el-Ma'â-
rif* (Sâvî), s. 194; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, Kahi-
re 1374, XXI, 30; Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s. 59,
87; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Tecdüdd), s. 202;
Ebû Nuaym, *Hilye*, II, 131-134, 147; Şerîf el-
Murtazâ, *el-Emâlî*, Kahire 1954, I, 106; Ebû
Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, Kahire 1961, I,
31, 305; İbn Hazm, *el-Fasl*, III, 7, 273, 283; V, 21;

Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb* (Uludağ), s. 179-181;
Kuşeyrî, *Risâle* (Uludağ), s. 179-181; Gazzâlî, *İh-
yâ*, Kahire 1939, I, 68, 70; Şehristânî, *el-Milel*,
Beyrut 1975, I, 47, 48; Attâr, *Tezkiretül-euliyâ*
(trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1991, s. 69-85;
İbnü'l-Cevzî, *el-Hasan el-Basrî*, Kahire 1350/
1931; a.mlf., *Kitâbü'l-Kuşşâs ve'l-müzekkirîn*,
Beyrut 1986, s. 70; a.mlf., *Şifâtü's-şafve*, III,
233; a.mlf., *Zâdül-mesir*, VII, 446; İbnü'l-Esir,
el-Kâmil, Kahire 1348, III, 193; İbn Hallikân, *Ve-
feyât*, II, 69; İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, XIII,
244; Zehebî, *Tezkiretül-huffâz*, I, 71; a.mlf.,
A'lâmü'n-nübelâ, IV, 563-588; İbnü'l-Murtazâ,
Tabakâtü'l-Mu'tezile, s. 18-24; Süyûtî, *Ted-
ribü'r-râvî*, Kahire 1966, I, 203; Şar'ânî, *et-Ta-
bakât*, I, 29; Münâvî, *el-Kevâkib*, I, 96; L. Mas-
signon, *Essai sur les origines du lexique tech-
nique de la mystique musulmane*, Paris 1922,
s. 152-179; Ahmed Zekî Safvet, *Cemheretü re-
sâ'ili'l-'Arab*, Beyrut, ts. (el-Mektebetü'l-ilmiyye),
II, 233-234, 324-334; Brockelmann, *GAL*,
I, 66, 102; *Hedyyetü'l-'ârifîn*, I, 265; Zekî Mü-
bârek, *et-Taşavvufü'l-İslâmî*, Kahire 1954, II,
11; Ma'sûm Ali Şâh, *Tarâ'ik*, II, 57, 75; Sezgin,
GAS, I, 591-593; İsmail Cerrahoğlu, *Kur'an Tef-
sirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller*, An-
kara 1968, s. 157, 159; Abdurrahman Bedevî,
Târîhu't-taşavvufi'l-İslâmî, Küveyt 1978, s. 83-
84; Şeybî, *eş-Şıla*, I, 313; M. Celâl Şeref, *Dirâsât
fi't-taşavvufi'l-İslâmî*, Beyrut 1984, s. 68; Ah-
med İsmâil el-Basîf, *el-Hasan el-Basrî: müfess-
siren*, Amman 1985; Süleymân el-Bevvâb, *Mî'e
evâ'il mine'r-ricâl*, Şam 1985; M. Rewâs Kal'acî,
Mevsû'atü fikhî'l-Hasan el-Basrî, I-II, Beyrut
1989; Hâşim Ma'rûf el-Hasenî, *Taşavvufu Te-
şeyyû*, Meşhed 1369 hş., s. 459; Ahmed Halîl
Cum'a, *Nisâ' min 'aşri'l-tâbi'in*, Beyrut 1412/
1992, I, 161-167; M. Mustafa el-'Azamî, *İslâm
Fikhi ve Sünnet* (trc. Mustafa Ertürk), İstanbul
1996, s. 154-157; Bustânî, *DM*, VII, 44; H. Rit-
ter, "Hasan Basrî", *IA*, V/1, s. 315-316; a.mlf.,
"Hasan al-Basrî", *EI*² (İng.), III, 247.

SÜLEYMAN ULUDAĞ

Düşüncesi. Hasan-ı Basrî tâbiîn neslin-
nin önemli temsilcilerinden biridir. Bu
dönemin mensupları, Hz. Peygamber'in
tebliğinin ve hâtıralarının canlı bir şekil-
de yaşandığı ve anlatıldığı bir ortamda
yetişmişlerdir. Fetihlerin hızlı bir şekilde
gerçekleştiği bu devirde müslümanlarla
müslüman olmayanların, özellikle Arap-
ça konuşmayan hristiyan ve Mecûsîler'in
karşılaştığı çeşitli meseleler ortaya çı-
kmış, Arapça bilmeyen geniş halk kitleleri
müslüman olsalar bile yeni dinlerini Arap-
lar gibi doğrudan doğruya kavrama im-
kânına sahip olmadıkları için onlara İs-
lâm'ın tanıtılması tâbiîn neslinin en önem-
li görevleri arasında yer almıştır. Diğer
taraftan fetihlerle gelen zenginlik bazı
ahlâkî problemler doğurduğu gibi (Ebû
Nuaym, II, 155; İbnü'l-Cevzî, s. 19, 21,

22) yeni kültürlerle karşılaşmanın ortaya çıkardığı ciddi meseleler de Asr-ı saâdet'e göre daha farklı gayretleri zorunlu kılmaktaydı.

Hasan-ı Basrî, hem bu meseleleri bizzat yaşayarak kavrayan hem de bunlara çözümler bulmak için gayret sarfeden bir fikir ve aksiyon adamı olarak kendi dönemindeki insanlarla sahâbîler arasındaki farkın şuurundaydı. Sahâbîler, vahyin nüzûl sürecine ve Hz. Peygamber'in bu süreç içinde vahyi tebliğine şahit olmuşlar, tâbiînin dolaylı şekilde öğrendiği birçok hususu hayatın bir parçası olarak bizzat yaşamışlardır. Bir sahabî gibi hayat sürmeye gayret eden Hasan-ı Basrî, Kur'an ve Sünnet'i kendi şartlarında hem bilfiil yaşamaya hem de sözleriyle dile getirmeye çalışmış, gerçek vâizin sadece sözleriyle değil davranışlarıyla da insanlara doğruyu anlatan kişi olduğunu söylemiştir (İbnü'l-Cevzî, s. 58). Onun sözlerinin büyük bir kısmı ya bir âyetin meâlî (Ebû Nuaym, II, 156-158; İbnü'l-Cevzî, s. 27) veya tefsiridir yahut bir peygamber sözüne dayanmaktadır. Düşüncesinin mihreri, yaşadığı hayatla Kur'an ve Sünnet arasındaki alâkanın yeniden tesisi olmuştur.

Fetihlerle ortaya çıkan idarî düzenlemeler daha çok yöneticilerin kararları ile gerçekleşirken ahlâkî meselelerin hayatın içinde çözümlenmesi gerekiyordu. Kur'an ile hayat arasındaki alâkanın yeniden tesisi, Hasan-ı Basrî'nin hem kendi hayatında gerçekleştirmeye çalıştığı hem de insanlara Kur'an'ı tefsir ederken takip ettiği amaç olarak önemlidir. Nitekim Kur'an okumayı onunla amel edildiği zaman gerçekleşen bir fiil olarak görmüştür. Hasan-ı Basrî, insanın sorumluluğu ve siyasî gelişmeler karşısında nasıl bir tavır takınılması gerektiği hususundaki düşüncesini Kur'an'a dayanarak oluşturmuş, hadiselerin meydana getirdiği veriler farklı olsa da bu verilerin değerlendirildiği ölçüler Kur'an'dan almıştır. Hasan-ı Basrî'nin bu gayreti, o dönemde ortaya çıkan meseleleri iyi kavrayıp bunların gerektirdiği çözüm şekilleri üzerinde durmasını da birlikte getirmiştir. Bu ise toplumun doğru yaşayış konusunda pratik örneğe ihtiyaç duyduğu bir dönemde örnek şahsiyetlerin varlığını gerektirmektedir. Hasan-ı Basrî, kendisini anlatan rivayetlerin hemen hepsinin vurguladığı gibi sözleri davranışlarına, davranışları sözlerine uyan bir âlim olarak zamanının meselelerine kendi hayatında uygulayarak olabilirliğini gösterdi-

ği çözümler getirmiştir. Bundan dolayı da düşünce ile hayatın kaynaştığı çok özel bir âlim tipini teşkil eder.

Hasan-ı Basrî'nin yaşadığı dönemde ilimler henüz tamamıyla teşekkül etmediği için kendisini bir ilme mensup olarak göstermek mümkün değildir; sadece tâbiîn ulemâsının gayretleri neticesinde daha sonra ortaya çıkacak olan muhtelif ilimlerin konularına giren meseleler hakkındaki görüşlerinden söz edilebilir. Meselâ onun hadis rivayeti, ileride gelenek halini aldığı şekliyle Resûl-i Ekrem'in sözlerini aslına uygun olarak nakletme gayesi gütmeyiz; fakat hadisleri lafız veya mâna olarak düşünüp benimsemiş (İbn Sa'd, VII, 158-159), onları konuşmalarının bir parçası haline getirmiştir. Aynı şekilde Hasan-ı Basrî'nin, daha sonra kelâm ilminin önemli konularından birini teşkil eden kader meselesiyle teknik anlamda uğraştığı, Kur'an'ı tefsir etmek gibi bir gayretin içine girdiği, fıkhnın usul ve fûrû ile ilgilendiği de söylenemez. Aynı şey tasavvuf için de geçerlidir. Bu alanlarla ilgili sözleri ve davranışları onun günlük hayatının bir parçasıdır; amacı, dar anlamıyla ilmî faaliyetlerde bulunmak değil insanların hayatlarında karşılaştıkları meseleleri Kitap ve Sünnet'e dayanarak halletmektir.

Kendini toplumun aynası gibi gören ve toplumu temsil ettiğini düşünen Hasan-ı Basrî, bir fert olarak kendi kendisiyle uğraşmış, insanlara da bu uğraşının sonuçlarını ifade etmiştir. İçinde yaşadığı toplum kendisini ilgilendirdiği kadar o da toplumla ilgilenmiştir. Bundan dolayı onun düşüncesi bir taraftan "ben" merkezli bir ahlâkî şuura, diğer taraftan "ben" in anlamını kazandığı içtimâî hayatın esasını ilgilendiren bir anlayışa (siyaset) yönelmiştir.

1. Ahlâk. Hasan-ı Basrî, kendi döneminin pek çok meselesi üzerinde zihin yormuş olup bunların başlıcaları dünya hayatının geçiciliği, insanların umursamazlığı, birbirleriyle ilişkilerini tayin eden temel faktörler, içtimâî tavır, bu tavır içinde idarecilerin yeri, idarecilerin sorumsuzluğu ve zulmü gibi hususlardır. Hayatta olup biten şeyleri kendisinin ötesindeki bir gerçekliğin alâmeti olarak gören Hasan-ı Basrî bu alâmetin anlamını tesbit etmeye çalışır. İnsanın görebilmesi için her şeyden önce olup bitene bakması gerekir. Yalnız bu bakış (nazar), olup biteni kendisinin ötesinde başka bir şeyin delili olarak gören, bunun farkına varan bir bakış olmalıdır ki görünenin ar-

kasındaki şeyi farkedebilsin. Bunu tefekkür ve itibar (itibar "ibret gözüyle bakma") sağlar. Ancak olup bitenin delâlet ettiği gerçekliği görmek Hasan-ı Basrî'nin düşünceden beklediğini karşılamaz. Çünkü sadece görmek amacıyla bakmak kendi başına yeterli değildir. Düşündürücü olanı görenin, gördüğü ve öğrendiği şeyin kendisine yüklediği ödevleri sabırla ifa etmesi gerekir. Hasan-ı Basrî düşüncesinde takip ettiği yolu şu şekilde ifade etmiştir: "Allah nazar ve tefekkür eden, tefekkür ettiğine itibar eden, itibar ettiğini gören, gördüğüne sabreden kişiye rahmet etsin. Bazı toplumlar gördükten sonra sabretmedikleri için kalplerine korku girdi ve isteklerine ulaşamadıkları gibi ayrıldıklarına da dönemediler; böylece dünyada ve âhirette hüsra uğradılar" (Câhiz, III, 133; İbnü'l-Cevzî, s. 59; farklı bir rivayet için bk. Ebû Nuaym, II, 145). Hasan-ı Basrî'ye göre bu yolun gereğini hakkıyla yerine getirecek olanlar âlimlerdir. Âlimlerin ayırıcı özelliği, meselâ ortaya çıkacak bir fitneyi gelmeden önce farketmeleridir. Bir âlim olayların seyrine göre bir fitnenin zuhur edeceğini görebilir. Fitne ortaya çıkıp neticelerini geride bıraktıktan sonra olup bitenin fitne olduğunu tesbit etmek cahillerin işidir (İbn Sa'd, VII, 166). Fitnenin görünür bazı alâmetleri vardır. Bunların arasında önemli olan iki alâmet ise insanların Allah'a isyan etmeleri ve görevlerini yapmada gevşek davranmalarıdır (İbnü'l-Cevzî, s. 35).

Hasan-ı Basrî'nin düşüncesinin en önemli konusu insan ve onun bu dünyadaki hayatı, dolayısıyla insanın doğması, yaşaması ve ölümüdür. İnsanın doğması ve ölmesi önemli olsa da daha önemlisi bunların gerçekleşmesinin amacını teşkil eden, kişinin bu dünyada geçirmek zorunda olduğu hayatıdır. Hayat ise bir mühlettir; belirli bir süre devam eder ve biter (Ebû Nuaym, II, 148). Öte yandan kişinin hayatı onun fiillerinin toplamıdır. İnsanın yaşaması demek bazı davranışlarda bulunması demek olduğuna göre amel kişinin dünyadaki hayatının mahiyetini teşkil eder. Bundan dolayı Hasan-ı Basrî ahlâka insanı en çok ilgilendiren alan olarak bakmıştır. Fakat onun için ahlâk neyin iyi, neyin kötü olduğunun tartışıldığı nazarı bir alan olarak önemli değildir; asıl önemli olan, insanla onun içinde yaşadığı dünyanın ve hayatın anlamını sorgulayan ve bunun sonucunda kendisini davranışlarda ortaya koyan bir şuur hali olarak ahlâktır. Bu şuur hali, ki-

şinin etrafında olup bitenlere bunları anlamak amacıyla bakmasını, baktığını görerek anlamını belirlemesini ve bunun gereğini bilfiil yerine getirmesini ifade eder (Câhiz, III, 133; İbnü'l-Cevzî, s. 59). Böyle bir halin esas dayanağı ise insan hayatının anlamsız değil bir çeşit deneme (ibtîlâ) süresi olduğunun farkedilmesidir. Hasan-ı Basrî'nin düşüncesinde ibtilâ, dünyaya ve dünya hayatı içinde Allah'ın verdiği nimetlere bağlı olarak anlam kazanan bir kavramdır. Her nimet Allah'ın insandan beklediği bir netice ile alâkalıdır (Ebû Nuaym, II, 155-156; İbnü'l-Cevzî, s. 22, 27). İbtîlâ insana verilene gerçekleşir; her insan, kendisine verilenle kurduğu ilişkiye bağlı olarak imtihan şartlarını yaşar. Zenginler zenginlikle, fakirler fakirlikle, başka özellikleri olanlar da (sağlık, ilim, hastalık, kötü komşu vb.) bu özellikleriyle imtihan edilirler. Meselâ dünyada kendisine az mal verilen insanların imtihanı, verilenin azlığına bağlı olarak daha az çetin geçecek demektir ve aslında bu onun hayrî-nadır (a.g.e., s. 31, 38, 42). Hasan-ı Basrî'nin ibtilâ ile bağlantılı olarak ifade ettiği sorumluluk insanın kendisine verilene hâkim olması, onun hükmü altına girmemesi şeklinde özetlenebilir. Bunun en önemli işareti ise Allah'ın verdiği nimeti Allah'a mâsiyet için değil itaat için kullanmaktır. Zenginlik ve mal mülk, insan ona sahip olduğu sürece müsbet bir mâna ifade eder; onlara teslim olduğu andan itibaren imtihanın kaybedilmesi ve insanın hüsrana uğraması kaçınılmazdır. "Dirhem ve dinar, onlardan ayrılmadıkça sana faydası olmayan iki kötü arkadaştır" (Ebû Nuaym, II, 155). Bundan dolayı mal mülk, biriktirmek için değil infak için bir anlam taşır ve bunların insana verilisi amacı infak şeklinde gerçekleşmesi beklenen bir imtihana mâtuftur. Akıllı mümin, Allah'ın kendisine ihsanını arttırdığı ölçüde havfı da artan kişidir. Çünkü kendine verilen mal ibtilâ şartlarını daha da ağırlaştırmaktadır (İbn Sa'd, VII, 171; İbnü'l-Cevzî, s. 25).

Bilgi konusunu daha çok şahsî ve ahlâkî bakımdan dikkate alan Hasan-ı Basrî'ye göre bilginin esasını insanın yönelişi (teveccüh) teşkil eder (Ebû Nuaym, II, 142). Bu yönelişte en güvenilir dayanak dünyanın geçiciliğinin farkında olmaktır. Hasan-ı Basrî için dünya insanın içinde bulunduğu bir ilişkiler ağıdır. Bu ilişkiler ağında, sonu kaçınılmaz olarak ölüm olan insanla ona verilen nimetler ve bu nimetlerin getirdiği ibtilâ bulunmakta-

dır. İnsanın dünya hayatı ne kadar uzun olursa olsun sayılı anlardan ve günlerden ibaret olduğu için her an bir defalıktır ve bu an bir daha geri gelmeyecektir. Kişinin yaşadığı her gün ona âdeta şöyle seslenir: "Ey âdemoğlu! Ben yeni günüm, bende yaptıklarına şahitlik ederim; sende ayrıldığımda da geri gelmem. Ne yapacaksan şimdi yap, çünkü ileride onu bulacaksın; dilediğini de ertele, fakat bil ki bu fırsat bir daha eline geçmeyecektir" (İbnü'l-Cevzî, s. 62). Şu halde kalıcılığı olmayan zaman imkânını gerçek haline getiren davranışlardır. Her an o ana denk düşen davranış için vardır; anın gerektirdiği davranış gerçekleştirilmemişse vakit ziyan edilmiş demektir. Daha sonra gelecek olan anlar ise kendileriyle ilgili başka davranışları gerektirecektir. Bu durum insan hayatının bütünü için geçerli olduğundan hayat da genelde bir yönelişten ve bu yönelişin ayrıntıları olan davranışlardan ibarettir. Şu halde an gibi hayatın bütünü de ona denk düşen davranışlar için bir imkân-dır; yine an gibi hayatın telâfisi de mümkün değildir (Ebû Nuaym, II, 138-139). Dünyanın geçiciliği kendinde bir geçiciliktir. Allah insanın yaptığı her şeyi bütünü ayrıntıları ile bildiği için anlar, gerçekleştirilmiş fiiller olarak Allah'ın ilminde bulunmaya devam eder. İnsan açısından bu, söz konusu bilginin âhiretteki şartlar içinde onun karşısına çıkacağı anlamına gelir. Bütün bunlar kesin olmakla birlikte daha sonrası, yani Allah'ın yapılan iyi davranışları kabul edip etmediğine dair kesin bir bilgi edinmek dünya hayatında mümkün değildir. Bu sebeple insanın daima korku ve kaygı içinde bulunması gerekir; bunun farkına varan bir mümine ise hüznü yaraşır. Hüznü kavramı, Hasan-ı Basrî'nin öncülüğünü yaptığı Basra zühd okulunun karakterini ifade eden terimlerden biri olmuştur. İnsanın Allah ile olan en temel ilişkisi ubûdiyettir. Ancak insan, yaptıklarının kabul edilip edilmediğini bilmediği için bir korku (havf) duyar; diğer taraftan bu bilgisizlik, amellerin mutlak olarak kabul edilmediğini göstermediğinden bir ümit de (recâ) mevcuttur. Bundan dolayı insanın havf ile recâ arasında bir hayat sürmesi gerekir (Ebû Nuaym, II, 156). Hasan-ı Basrî özellikle havf haline önem vermesiyle tanınmış, onun dinleyicileri korku ve hüznünden dolayı ağlamakla şöhret bulmuştur. Ancak Hasan-ı Basrî'nin Allah sevgisi üzerinde durduğu da görülür. Zira ona göre muhabbetullah da insanın Allah ile

münasebet kurma şekillerinden birini teşkil eder. Fakat Allah sevgisini de sınırlı irtibatlandırır ve Allah'ı seven kişinin, O'nun yolunun gerektirdiği zorluklardan kaçmasının anlaşılır bir şey olmadığını düşünür. Çünkü Allah'ı seven yolunun meşakkatini de sever. Rahatlığı seçen cennete ulaşamaz. Allah katında bulunana tercih eden kimse eğer bu tercihinde samimi ise rahatından feragat etmek ve sadece ahmakların bağlandığı kuruntulardan, temelsiz umutlardan sıyrılmak zorundadır (İbnü'l-Cevzî, s. 20).

Ölüm Hasan-ı Basrî için bir son olmayıp var oluşun farklılaşarak devamına yol açan bir geçiş, insanın hayatında karşılaştığı meşakkatlerden kurtularak rahata ermesidir. Asıl kaygı duyulması gereken ölüm ise dünya hayatında insanın havf ve recâdan, mutlak anlamda kaygıların bütününden uzaklaşıp kendini temelsiz bir rahatlığa kaptırması veya içini karartarak hayattan ve rabbinden umudunu kesmesidir (a.g.e., s. 32, 58-59). O'nun gazabından korkup rahmetine umutla bağlanarak, hiçbir şeyin mutlak şekilde ne kaybedildiğinin ne de kazanıldığının farkında olarak hayatını sürdüren insan doğru yoldadır. Hasan-ı Basrî bir şiiirinde bunu şöyle ifade eder: "Ölerek rahata kavuşan ölü değildir; asıl ölü yaşayanların ölüsüdür. Ölü umutsuzluğa düşmüş, gönlünü karartmış ve rabbinden umudunu kesmiş olan kimsedir" (a.g.e., s. 20). Bir sözünde de, "Helâk olanın niçin helâk olduğu değil kurtulmanın nasıl kurtulduğu bizi ilgilendirir" (a.g.e., s. 14) diyerek insanın helâk olmaya ne kadar yakın bulunduğunu, buna karşılık kurtuluşun öyle zannedildiği kadar kolay olmadığını belirtir. İnsana yakışan mesnetsiz bir rahatlık değil, dayanaklar ne kadar sağlam gözükürse gözüksün halin insanı yanıltabileceğini farkettilen hassas bir dikkattir. Dikkat, güven konusunda insanların düştüğü hataların farkına varmanın getirdiği bir tedbirdir (a.g.e., s. 50-51, 59).

Hasan-ı Basrî, insanın ferdi kurtuluşuna ve dolayısıyla ferdi hayatına büyük önem verir. Hiç kimse başka birinin yerini alamaz. Her insan kendi şartlarında ve kendisi için yaşar (Ebû Nuaym, II, 155). Var olan sadece onun fiilleridir. Dolayısıyla kişinin kendini bırakıp başkalarıyla uğraşması başlı başına bir hatadır. Kendi hayatları bu kadar önemli olmasına rağmen insanların büyük bir kısmı kendilerini unutup başkalarının hataları ile uğraşmayı tercih ederler. Bu tefekkû-

rûn, yani insanın kendi geçiciliğini mesele haline getirerek onun üzerinde düşünme eksikliğinin bir sonucudur. Fakat kişinin etrafında olup bitenlere karşı tamamiyle ilgisiz kalması da doğru değildir. Esasen bu olup bitenler ferdin ibtilâ şartlarını oluşturduğu için kendisini doğrudan ilgilendirmektedir. Her insan Allah ile yaptığı bir akid gereği doğruyu anlatmak zorundadır (İbnü'l-Cevzî, s. 53). Burada söz konusu olan doğrunun, kişinin hayatında bilfiil yaşayarak tahkik ettiği doğru olması gerekir. Kişi sadece kendisinin uygulayıp yaşayarak gerçekleştirdiği doğruları anlatabilir; aksi takdirde söz fiilin önüne geçer. Hasan-ı Basrî içinde yaşadığı toplumun bu eksikliğinden yakını (Ebû Nuaym, II, 155). Zira herkes mârufu söylüyorsa da hayatları münkerler içinde geçmektedir. Sözler kalbe nüfuz ederek amel haline gelmemiş olduğu için yakın ifade etmez. Halbuki insanın hiç değilse hayatın geçtiğine, kendisine verilen mühletin gittikçe azaldığına dair bir yakini olması gerekir (İbnü'l-Cevzî, s. 34). Söze boğulmuş bir toplumda ise artık yakine yer yoktur.

İlim de ibtilânın bir parçası olarak anlam kazanır. İlim bir taraftan çok önemlidir; çünkü ilim olmasaydı insanlar hayvanlar gibi olurlardı (a.g.e., s. 25). Öte yandan tek başına bilgi, gereği gibi amel edilmediği zaman kişinin bile bile hata işlemesine sebep olacağı için bir yüküttür. Mal mülk gibi ibtilâ vesilesi olan ilimde ibtilâ maldan farklı olarak sadece vermekle, yani başkalarına doğruyu öğretmekle başarılı olmaz; aynı zamanda gereği gibi amel etmek, ilim sahibinin herkesten önce kendisine düşen bir vazifedir. İlimin öğretilmesi ancak bundan sonra değer kazanır. Fakat ilmin bir ibtilâ vesilesi olması ilim öğrenmekten uzak durmayı haklı çıkarmaz. İlim öğrenmek, daha çetin bir ibtilâyı göze almak anlamına geldiği için hem yükü hem de fazileti fazla olan bir görevdir. Kişi bilmediğini öğrenmek, öğrendiğiyle amel etmek, amel ettiğini de başkalarına öğretmek zorundadır. Eğer ilmin böyle bir mânası olmasaydı doğruyu öğrenip onu anlatmak gayreti de anlamsız kalırdı. Hasan-ı Basrî bu hususta şöyle der: “Eğer Allah ilim sahiplerinden mîsak almamış olsaydı, sorduğunuz şeylerin çoğu ile ilgili olarak size anlattıklarımın hiçbirini anlatmazdım” (İbn Sa’d, VII, 158; diğer bir ifade için bk. İbnü'l-Cevzî, s. 53). İlimle amel arasındaki ilişki ve bütünleşmeye verdiği önemden dolayı Hasan-ı Basrî ulemânın

ilmini, hükemânın hikmetini taşımakla birlikte sefiherin yaşadığı hayatı yaşayanlara iyi gözle bakmaz ve insanları bu hususta özellikle uyarırdı (a.g.e., s. 25). İlimi kalbe ait olanla lisanla kalan şeklindeki ikiye ayırması ve sonuncusunu Allah’ın insanın aleyhine delil olarak kullanacağını vurgulaması bu bakımdan önemlidir.

Hasan-ı Basrî’ye göre ilim her zaman bir gaye içindir. Onun şu sözü bu konudaki düşüncesini ifade eder: “İlimi dini yaşamak için, tıbbi bedenleri tedavi etmek için, nahvi de lisanı güçlendirmek için öğrenin” (a.g.e., s. 28). İlimin temel özelliklerinden biri de -eğer samimi olarak istenirse- insanı dönüştürmesi yani yetkin hale getirmesidir. Buna göre ilim, zihnin veya hâfızanın bir mârifeti değil insanın kendi mahiyetiyle alâkalı olduğu için bilgiyle insanın şuur hali, şuur haliyle de hayatı arasında doğrudan bir ilişki mevcuttur. “Allah için ilim talep eden kimse zaman içerisinde huşûunda, zühdünde ve tevazuunda bir değişme olduğunu farkedecektir” (a.g.e., s. 29). Hasan-ı Basrî’nin bilgiyle amel arasında kurduğu bu alâka onun neye bilgi dediğini de anlamaya yardımcı olmaktadır. Her şeyden önce bilgi insanı dönüştürür; bunun ön şartı ise bilginin dillerde kalmayıp kalbe nüfuz etmesidir. Kalp insanın aslı, kendisi demek olduğuna göre bir mâlûmatın bilgi olabilmesi için onun kalbe nüfuz etmesi ve böylece kişiyi dönüştürmesi gerekir. Şu halde asıl bilgi yaşanmışın bilgisidir, duyulanlara bilgi denilmesi mümkün değildir; çünkü duyulanlar kalbe nüfuz etmemiş olabilir. Kalbe nüfuz eden bilgi zorunlu olarak insanı dönüştürdüğü için bu dönüşüm onun fiillerinde kendisini göstermeye başlar. Bu noktada iman ile bilgi kesişmektedir.

Hasan-ı Basrî, başka insanların yaptıklarına bakarak kendisine onlardan delil çıkarmayı kişinin başlıca aldanışları arasında gösterir. Başkalarının fiilleri doğrunun ölçüsü olamayacağı gibi tahkik edilmeden benimsenmiş olan herhangi bir tavır da ilk bakışta doğru sonuç verir gibi gözükse de aslında bir yanılsaya dayanmaktadır. Bu noktada dindarlığın kaynağı başkalarının fiilleri değil yüce Allah’ın emir ve nehiyleridir. “Müminler Allah’ın yeryüzündeki şahitleridir, onlar insanların fiillerini gözlerler; eğer bu fiiller kitaba uygunsa Allah’a şükrederler; uygun değilse bunu anlayıp sapıkların sapıklıklarını farkedirler” (Ebû

Nuaym, II, 158). Allah insanlara bir mühlet verip kötülüklerine hemen müdahale etmiyorsa bu onların başı boş bırakıldıkları anlamına gelmez. Çünkü müminler, Allah’ın şahitleri olarak insanların fiillerini ellerindeki mizana göre değerlendirir ve ona göre tavır alırlar. Müminlerin birbirleriyle olan şahitlik ilişkisi ciddiye alınması gereken bir husustur. Bu noktada Hasan-ı Basrî, toplumu ahlâkî ve dinî hayatın bir kontrol mekanizması olarak görmekte, bunun yanında kontrol ehliyetine sahip hayır ehlinin bazı hususiyetlerle temayüz edeceğini belirterek bir anlamda hem etrafındakilere nasıl olmaları gerektiğini söylemekte, hem de insanlara başkalarını değerlendirirken kullanacakları ölçülerini vermektedir (İbnü'l-Cevzî, s. 23, 43).

İnsanın kötülüklerden korunup faziletlerle donanması bütün fiillerin ve davranışların hem esasını hem de sonucunu teşkil eder. Buna göre kalbin safiyeti ahlâkî gelişme için bir hareket noktası, aynı zamanda da insanın bütün fiil ve davranışlarında gözetmesi gereken bir amaçtır. Kalbin safiyeti ise verilmiş bir şey değil kazanılan bir haldir. Bu halin kazanılıp korunması sadece fiillerle alâkalı bir durum olmayıp insanın kendine amaç olarak seçtikleriyle, ümitleri ve onların dayanaklarıyla da ilgilidir. Yüce Allah insanları fiilleriyle bilir; insan hakkındaki hükümünü de bu fiillerin amaçlarını hesaba katarak verir. Şu halde değerli amel, niyet olarak Allah’ın emir ve nehiylerini, O’nun verdiği ölçülerini dikkate alarak işlenen ve başkalarının takdir veya yergisini hesaba katmadan istikrar içinde gerçekleştirilen fiillerdir (a.g.e., s. 43).

Hasan-ı Basrî, müminin Kur’an’la bağlantısını şekilciliğin ötesine geçerek daha derunî, mânevî ve ahlâkî bir ilişkiye dönüştüren ilk İslâm âlimi sayılabilir. Nitekim hem fiillerin hem de fiillere kaynaklık edecek olan mânevî oluşumun Kur’an’a dayanarak ve onunla irtibatlı bir şekilde tahakkuk etmesi gerektiğini düşünür. Zira Kur’an sadece okunan, kendisiyle formel bazı ibadetlerin gerçekleştirildiği bir kitap değil aynı zamanda müminin oluşum sürecinin bir ölçüsü, bu süreçte kendi kendini hesaba çekerken değerlendirdiği bir mihenk taşıdır. İnsan her şeyiyle kendini Kur’an ile hesaba çekmeli ve hesabı önce Kur’an’a vermelidir. Kur’an’ı okurken de okudukları üzerinde tekrar tekrar düşünmeli, o zamana kadar yaptıklarının, o anki halinin ve gelecekte yapacaklarının muha-

sebesini yapmalıdır. “Ne olduğunu görmek isteyen kendini Kur’an ile karşılaştırsın” (Muhâsibî, s. 369; Câhiz, III, 134-135; Ebû Nuaym, II, 145-146; İbnü'l-Cevzî, s. 14, 27, 33).

İnsanın, rabbine itaat etme konusunda kendinden veya kendi dışından kaynaklanan birçok engelle karşılaşacağını hatırlatan Hasan-ı Basrî, bu engellerle mücadele ve bu hususta ısrar etmeyi sabır kavramı içinde değerlendirmektedir. Ulaşılan her türlü hayır gereği gibi gerçekleşmiş olan sabrın bir meyvesidir. Buradan anlaşılan, sabrın yalnızca bir çeşit tahammül olmadığı veya vuku bulan her şeyi kader olarak bilip kabullenmek anlamına gelmediğidir. Sabır iki çeşittir. Biri, iyiliği yapma ve kötülükten uzak durma konusunda insanın kendinden kaynaklanan bazı zorluklara karşı direnmesi, diğeri de musibeti bir imtihan vesilesi sayarak metaneti kaybetmeden gerektiği gibi davranmayı sürdürmesidir. İlk anlamıyla sabır Hasan-ı Basrî'nin şahsî hayatında ve irşadlarında, ikinci anlamıyla da özellikle dönemindeki siyasî gelişmeler karşısında takındığı tavırda gözlenebilir. Bu hususu onunla ilgili şu rivayette görmek mümkündür: Hasan-ı Basrî, “Sabırlarına karşılık rabbinin İsrâîloğulları'na verdiği güzel söz yerine geldi; Firavun ve kavminin yapıp yükselttiklerini de yerle bir ettik” (el-A'râf 7/137) meâlindeki âyeti okuduktan sonra şöyle demiştir: “Bu âyete inanıp da zalim hükümdara boyun eğen ve zulümden korkanlara hayret etmemek mümkün değildir. Vallahi, insanlar imtihan edildiklerinde Allah'ın emrine sabrederlerse Allah onların her türlü sıkıntısını giderir. Fakat onlar kılıçtan ürkererek korkuya sığınıyorlar. Biz böyle bir ibtilânın şerrinden Allah'a sığınırız” (İbnü'l-Cevzî, s. 23, 46-47).

Hasan-ı Basrî'nin temel meselesi insandır; hatta Allah'ın tek olarak yarattığı ve netice itibarıyla yine tek başına kılacak olan ferttir (Ebû Nuaym, II, 142, 155). Bu noktada kendisini de başkalarından ayırmaz. Ondan nakledilen birçok sözün kendi kendine söylediği sözler olduğu düşünülecek olursa, bir anlamda içinde yaşadığı toplumda yaygınlaşma emareleri gösteren insan tipini kendi vicdanında temsil ederek bu temsilde karşısına çıkan insanı kendi düşünce ve sözlerine muhatap aldığı söylenebilir. Hasan-ı Basrî'nin düşüncesine günümüzde de geçerlilik kazandıran en önemli husus bu olmalıdır. Kendisine nisbet edi-

len hakîmâne sözlerinden birinde ferde ve bütün olarak insana şöyle seslenir: “Ey âdemoğlu! Allah'ın haram kıldıklarından uzak durursan âbid olursun, Allah'ın sana verdiği razı olursan zengin olursun, etrafındakilere ihsan edersen mümin olursun, kendin için istediğini başkaları için de istersen âdil olursun; gülmeyi azalt, çünkü gülme kalbi öldürür” (İbnü'l-Cevzî, s. 23-24).

Hasan-ı Basrî sabrın zıddı saydığı tûl-i emeli, insanın kendisini sağlam olmayan dayanaklara bağlayarak temelsiz bir beklenti içine girmesi şeklinde yorumlar. Bu anlamda tûl-i emel, kişinin yaptığı kötülüklerin en fazla ciddiye alınması gereken sebebidir. Tûl-i emel sahibi kendisine verilen mühletin geçici olduğunu unutur, hep günün birinde daha iyi olabileceği ümidiyle yanlışlar yapmaya devam eder. Hasan-ı Basrî bir şiirinde bu hususu şöyle ifade eder: “Sen Nûh'un ömrünü istiyorsun, halbuki Allah'ın emri her gece kapını çalmaktadır” (a.g.e., s. 44).

İnsanın hem kendine hem de başkalarına karşı dürüst olması anlamına gelen sıdk, Hasan-ı Basrî'nin hayatının ve düşüncesinin en temel ilkesidir. Kendi kendine karşı dürüst olmayanın başkalarına karşı dürüst olması beklenemez. Sıdk aynı zamanda, söylenenin yapılması ve sadece yapılabilecek olanın söylenmesi anlamında insanın sözleri ve işlerinin tutarlılığını da ifade eder. Hasan-ı Basrî bu özelliği sayesinde başkalarının kendisine ihtiyaç hissettiği, ama kendisinin başkalarına muhtaç olmadığı biri haline gelmiştir. Zira öğütlediği şeyleri önce kendisi yapar, kötü gördüğünden de önce kendisi uzaklaşırdı (Ebû Nuaym, II, 147-148, 154; İbnü'l-Cevzî, s. 14, 18).

Onun kendinde ve başkalarında aradığı en değerli şeylerden biri de sâlih ameldir. İnsanın kendisi hakkında en doğru bilgileri fiillerinin verdiği düşünen Hasan-ı Basrî'ye göre (İbn Sa'd, VII, 177) sâlih amel kalıcı olan yegâne şeydir. Burada kalıcılık, âhirette Allah'ın huzuruna çıkan insanın yanında bulunacak şey anlamına gelir. Bu sebeple Hasan-ı Basrî şu uyarıda bulunur: “Ey âdemoğlu, ameline dikkat et; rabbinle hangi halde karşılaşmak istediğini iyi düşün!” (İbnü'l-Cevzî, s. 23). Öte yandan sözle iş arasındaki uygunluk, dinî hayat için olduğu gibi toplumsal ilişkilerdeki güven için de yegâne sağlam dayanaktır (a.g.e., s. 63-64).

Kıyamet, Hasan-ı Basrî'nin düşüncesinde önemli yer tutan, hatta düşünce-

sinin karakterini belirleyen konulardan biridir. Kıyamet onun için hem şahsî hem de umumdur; şahsî kıyamet kişinin dünya hayatının son bulmasıdır (İbn Sa'd, VII, 167; İbnü'l-Cevzî, s. 20). İnsanın dünya hayatının sonluluğu Hasan-ı Basrî'nin tefekkürünün mihverini teşkil eder (Ebû Nuaym, II, 133). “Ne bir canlı dünyaya ne de dünya herhangi bir canlıya kalır” (a.g.e., II, 143; İbnü'l-Cevzî, s. 20). Hasan-ı Basrî, bu noktadan hareketle hem insan hayatının kıymetini hem de insanın sorumluluğunu temellendirir. Gerçek anlamda sorumluluğun mahiyeti, ölümden sonra insanın amellerinden başka şahidinin bulunmadığı şartlarda yaşadığı hayatın hesabını verdiği anda ortaya çıkacağı için, kişinin bu hesap halini hayatının esasına yerleştirmesi ve bunu dikkate alarak yaşaması gerekir. İnsanın varlık sebebi ve hayatın anlamı da burada ortaya çıkar ki kendine ayrılan mühlet içinde yaşanma imkânı verilen her anı hayır işlemek için en son fırsat olarak kabul etmek bunun neticesidir (a.g.e., s. 17, 34, 35, 40).

İnsan hayatının sonlu ve sınırlı olması, onun dünyadaki konumunun şuuruyla ermesi açısından hiç unutmaması gereken en önemli husustur. Sonlu olana bağlanamayıp, insan hayatının trajik tarafını teşkil ettiği için bunun farkında olan bir müminin durumu sürekli hüznü halidir. Ölümün her an hatırdta tutulması en tesirli uyarıdır (a.g.e., s. 25, 35). Bu bakımdan Hasan-ı Basrî önderliğindeki Basra zâhidlerinin büyük önem verdiği hüznü hali bir amaç değil insanın sonlu oluşunu farketmesinin bir göstergesidir. Hüznü, sorumluluk şuurunun sürmesinin sâik olarak sâlih amelin de en önemli dayanağıdır. Çünkü her insan, geçmiş günahlarının yükünü taşıdığı gibi gelecekte de işleyebileceği hataların önünde bulunmaktadır. Mâzi ve istikbal arasındaki bu kaygı hüznün de beslendiği uyanık kalma halini ifade eder (Ebû Nuaym, II, 132-133; İbnü'l-Cevzî, s. 16).

Hasan-ı Basrî için iman, bazı formüllerin kabul edilmesinden ibaret ideolojik bir tavır değil bir amel ve fiildir. İman hem kalbin bir fiili olup sürekli gerçekleşerek varlığını korumakta, hem de ameli hayatta başka insanlarla ilişkilere yansımaktadır. Hasan-ı Basrî imanının emniyetle, İslâm'ın da selâmet ve teslimiyetle âlâkasından, hareketle, komşusu ile güven ilişkisini sağlayamamış olan birinin “iman ettim” demesinin mümkün olmadığına, şerrinden insanların güvence

inde bulunmadığı bir kimseye de müslüman demesinin zorluğuna işaret eder (Câhiz, III, 134, 135-144; İbnü'l-Cevzî, s. 24, 28).

Zenginliğe karşı tavır alması Hasan-ı Basrî'nin fakirliği arzu edilir bir hal olarak gördüğü anlamına gelmez; onun amacı, zenginlikle gelen imtihan hususunda insanları uyarmak ve onların servet kadar fakirliğin de aslında değerli olmayıp bir ibtilâ teşkil ettiği konusunda uyanık kalmalarını sağlamaktır. Bundan dolayı helâl yoldan kazanılmış dirhemi en değerli şeyler arasında sayar (a.g.e., s. 31-32). Kendini ibadete veren kişinin mi yoksa ailesinin geçimi için gayret sarfedenin mi daha faziletli olduğunu soran birine ikisinin de itidal içinde olmadığını söylemesi (a.g.e., s. 34), onun hem ibadet etmenin hem de geçim için çalışmanın -biri diğerinin aleyhinde olmaması şartıyla- gerektiği kanaatini taşıdığını göstermektedir.

Hasan-ı Basrî'ye göre tevekkül, olup biteni hiç düşünmeden kabullenmek anlamına gelmez. Tevekkül, her şeyden önce özel bir bilme yolu ile bilinen ve farkedilen yaratmaya rızâ göstermektir (Ebû Tâlib el-Mekkî, II, 8). Hasan-ı Basrî, olayların mahiyetini kavramak ve her şeye rağmen doğrulardan vazgeçmemek gerektiğini vurgular. Olup bitenler ne kadar aleyhte görünürse görünsün doğru üzerinde ısrar etmek ve doğruyu bulmak amacıyla uğraşmak hüsrânı önleyecektir. Aksi takdirde hem dünyanın hem de âhiretin kaybedilmesi kaçınılmazdır. Sabrı, insanın âcil isteklerini daha sonrasını hesaba katarak kontrol altında tutması ve gerektiğinde onlardan vazgeçerek hayırlı olanın gerçekleşmesi konusunda tâvîzsiz ısrar olarak kabul eden Hasan-ı Basrî'nin, aynı zamanda sabrın dayanılması zor şartlara katlanıp hayırdan vazgeçmemek olduğunu vurgulaması, sabrı hayra ulaşma konusunda sağlam bir irade ve sahih bir yol olarak anladığını ortaya koyar (İbnü'l-Cevzî, s. 27).

Hasan-ı Basrî, her ne kadar tasavvuf kaynaklarında çeşitli tarikatlerin silsilesi içinde gösterilirse de dünya ile âhiret arasındaki münasebetle ilgili olarak onun temel düşüncesi dünyadan vazgeçmek değildir. Nitekim ne mal edinmede ne yeme içmede ne de kılık kıyafet konusunda bir sûfî hayatı yaşamıştır. Üstelik kılık kıyafetini ihmal ederek bunu bir zühd âlâmetiymiş gibi göstermek istemeleri ikaz etmiş, bunların görünüşleri-

ni dindarlık ve ahlâklılık âlâmeti gibi sunmalarını riya olarak değerlendirmiştir. Ayrıca inzivâ hayatı yaşamamış, bunu teşvik de etmemiştir; bir müslümanın ihtiyacını gidermenin bir ay itikâfa girmekten daha hayırlı olduğunu söylemesi de (a.g.e., s. 22) bunu ifade eder. Ancak âhireti unutarak dünyayı tek başına bir amaç olarak görmek onun gözünde insanın düşebileceği en büyük felâkettir ve bu yanlış münafıkların vasıflarındandır (a.g.e., s. 36). Hasan-ı Basrî'ye göre dünya hayatını bir amaç olarak görmenin adı dünya sevgisidir. Dünyayı gereği gibi tanımama anlamına gelen dünya sevgisi (a.g.e., s. 39) cehaletin eseridir; bir dizi kötülüğe kaynaklık ettiği için de büyük günahlardandır. Hatta dünyayı kendi başına bir amaç olarak görmekten daha büyük bir günah olmadığı söylenebilir (a.g.e., s. 39). Dünyayı dünya olarak bilmek ve ona gerektiği kadar yer vermek, Hasan-ı Basrî'nin hem kendi hayatında uyguladığı hem de vaaz ve hutbelerinde insanlara anlattığı önemli konulardan biridir (Ebû Nuaym, II, 135). Âhiret hayatına girmiş olarak yaşayanlar dünya hayatından bir şey kaybetmezler; ancak dünya hayatını amaç olarak seçenler âhireti temelli kaybederler (İbnü'l-Cevzî, s. 17, 39, 43).

Hasan-ı Basrî'nin kendi kendini hesaba çekmesi hayat anlayışının ve yaşantısının mihverini teşkil etmiştir. Onu evinde ziyaret edenlerin naklettikleri şu anekdot bu açıdan önemlidir: "Evine girdiğimizde Hasan kibleye yönelmiş olarak şöyle diyordu: 'Ey âdemoğlu! Yok iken var edildin, istedin verildi, fakat senden istenince reddettin. Yaptığın ne kadar kötüdür'. Hasan-ı Basrî bu ifadeleri ileri geri gidip durmadan tekrar ediyordu. Bunun üzerine ziyaretçilerden biri olan Şa'bî arkadaşına, 'Haydi gidelim; üstat bizim bulunduğumuzdan başka bir haldedir' dedi" (İbn Sa'd, VII, 171). Onun düşüncesine göre ferîd ahlâkın esasını insanın kendine hâkimiyeti teşkil eder. Özellikle şu dört halde kendine hâkim olan kişi ahlâkî faziletlerin esasını kazanmış demektir: Şiddetli korku, aşırı istek, öfke ve şehvet (İbnü'l-Cevzî, s. 25). Kendi kendine hâkim olan kişi yaptığı işlerin önceden hesabını verebildiği için gizleyecek hiçbir şeyi yoktur; onun gizlisiyle açığa vurdukları birbirinin aynıdır. Bu husus Hasan-ı Basrî'nin dilinde müminin sıdkını ifade eder. "Müminin sözü fiilini, içi dışını, gizlisi açık olan tarafını doğrular" (a.g.e., s. 36).

Kendini hesaba çeken bir kimsenin işlediği hatayı farkedip tövbe etmesi gerekir; ancak tövbe, bir daha aynı hatayı yapmayacağı söylemekten ibaret olmayıp o hatayı gerçekten bir daha işlememektir. İnsanın yaptığı hataları kendine dert edinmesi, o hataların terkini sağlayacağı gibi pişmanlığı da onlardan tamamen kurtulmasını sağlar. Kulun bu halini devam ettirmesi kendisi için yaptığı bazı iyiliklerden daha faydalıdır (a.g.e., s. 68). Kişi, yaptığı iyiliklerin kabulü konusunda bir garantisi olmadığını düşününce kendi çaresizliğini ve Allah'ın rahmetine ne kadar muhtaç olduğunu farketmemesi mümkün değildir. Bunu farkedenden kimsekin yapacağı şey ise sadece Allah'tan korkmak ve kurtuluşunu sadece O'ndan beklemektir. Hasan-ı Basrî insanın bu çaresizliğini özellikle dualarında ifade eder (meselâ bk. a.g.e., s. 41 vd.).

Hasan-ı Basrî, insanın kendini sorgulamasını yalnız kendi eylemleriyle sınırlamamış, başkalarının hatalarında onun bir payının bulunup bulunmadığını sorgulamaya da teşmil etmiştir. Şu tavsiyesi bu hususa işaret eder: "Eğer çocuğunda seni rahatsız eden bir davranış görürsen hemen rabbine tövbe et, çünkü bu senin istemisi olduğun bir şeydir" (a.g.e., s. 34). Buna göre çocuk kötülükleri büyüklerinden görüp öğrenmiştir; çocukların işlediği kötülükler, gerçekte büyüklerin fiillerinin başka bir görünüşü olduğu için öncelikle onlar tövbe etmelidirler.

Ahlâkî erdemler içinde cömertliğe ve doğruluğa özel bir önem veren Hasan-ı Basrî'ye göre cömertlik insanın malı konusunda muhatap olduğu imtihandaki başarısını, doğruluk da her şeyi bilen ve gören Allah'ın bilgisi ve gözetimi altında yaşadığı bilincini yansıtır. Her şey asıl mahiyetiyle Allah'a mâlûm olduğuna göre insanın olduğu gibi görünmemesi son derece yanlıştır.

Hasan-ı Basrî'nin içtimâî ahlâkının dikat çeken özelliklerinden biri de toplumun en iyi tarafları üzerinde durarak onları ön plana çıkarması, menfi gördüklerini ise genellikle ibret ve ikaz için yahut tekerrürünü önlemek amacıyla üstü kapalı şekilde anmasıdır. İyiliği gördüğünde onu gizleyen, kötülüğü gördüğünde ifşa eden komşuyu hayatın üç büyük belâsı arasında zikretmesi bu görüşü yansıtmaktadır (a.g.e., s. 25-26, 28, 34).

Ashabın yaşadığı hayat, Hasan-ı Basrî'ye erdemli bir toplum kurmanın müm-

kün olduğu hakkında müşahedeye dayalı kesin bilgi sağladığı için şahsî hayatında, aynı zamanda da sözleriyle böyle bir toplumu yeniden canlandırmanın mücadelesini vermiştir. Bu mücadele esnasında eksikliğini hissederek sık sık vurguladığı “imanda yakın, amelde sıdk” gibi tabirler döneminde ortaya çıkan meselelere de işaret etmektedir. Onun bir cuma namazı çıkışında ağlayarak söylediği sözler, Asr-ı saâdet’e göre kendi döneminde nelerin eksikliğini hissettiğini ve neleri talep ettiğini ifade etmektedir (a.g.e., s. 69). Hasan-ı Basrî’nin ideal fert ve toplum anlayışının bir özeti olan bu sözlerde, bir sahâbînin o günkü İslâm toplumunun dinî ve ahlâkî durumunu görmesi halinde tesbit edeceği başlıca kusurlar sıralanmaktadır, ardından da sahâbî prototipine göre erdemli fert ve toplumun belli başlı nitelikleri verilmektedir. Bu sözlerde dikkati çeken bir nokta da sayılan niteliklerin, davranışların şekli tarafıyla hiçbir ilgisi bulunmayıp tamamen ahlâkî ve ruhanî olgunluğu yansımasıdır. Nitekim dinin tüccarlardan alınmaması gerektiğini vurgulayıp o dönemdeki insanların ticarete dalmasıyla birlikte dinî hassasiyetten uzaklaştıklarına işaret etmesi (a.g.e., s. 32), kendi döneminde insanların çoğunun Kur’an’ı bir istismar vasıtası olarak kullanmasından veya sadece yüzünden okuyup kıraate dair bazı inceliklere dikkat etmekle yetinmesinden, Kur’an okurken âyetler üzerinde düşünüp ruhlarını onunla tedavi etme çabası gösterenlerin azlığından yakınması da (a.g.e., s. 46) Kur’an ile müminin ilişkisinin daha derunî ve ahlâkî olması gerektiğini vurgular.

2. Siyaset. Hasan-ı Basrî’nin siyaset düşüncesi ahlâk anlayışının ve kendi hayatının bir uzantısıdır. Ahlâkta olduğu gibi siyaset konusunda da içinde yaşadığı gerçeklik hakkında konuşur. Hasan-ı Basrî, idarecilerin varlığını toplumda düzenin korunması açısından zorunlu görür. Bu noktadan bakınca bir idareci grubunun bulunması kendi başına bir problem teşkil etmez. Asıl mesele, onların elindeki imkânları kötüye kullanarak toplumla ilişkilerinde âdil davranmayıp zulme saptıklarında ortaya çıkar. Her hâlükârda toplumsal düzeni koruyan idareciler lüzumlu bir işi yapmaktadırlar; gerektiğinde zor kullanmaları da yaptıkları işin icabıdır. Hasan-ı Basrî idarecilerden şu üç temel şarta bağlı kalmalarını bekler: Arzulara tâbi olmamak, insanlardan korkmayıp Allah’tan korkmak ve Allah’ın

âyetlerini ucuza satmamak (İbnü’l-Cevzî, s. 49). Bu şartlar idarecilerin nasıl olması gerektiğini, halkın idarecilerden neler bekleyebileceğini ifade etmektedir. Onun, ihtişâm içinde yaşayan idareciler söz konusu olduğunda onların bu taraflarına değil isyankâr tavırlarına ve bu yüzden gelecekte kötü durumlarla karşı karşıya gelmelerinin kaçınılmaz olduğuna işaret etmesi (a.g.e., s. 50) oldukça önemlidir. Çünkü yaşadığı dönemde özellikle halkın idareden memnun kalmadığı zamanlar olmuş ve bu sebeple idareciler, daha dünya hayatında hem ihtişâmlarını hem de hayatlarını kaybetme kaygısıyla yaşamışlardır. Ayrıca âhirette de yaptıklarından hesaba çekilip hüsrana uğramaları söz konusudur.

Ona göre devlet reisliği (hilâfet) bir emanet ve dolayısıyla bir ibtilâ ve imtihandır. Hasan-ı Basrî bu ibtilâ şeklini bir hizmetçinin efendisi karşısındaki sorumluluğuna benzetir. Bundan dolayı halifenin, yönetimi altındaki insanların haklarını gözetip onları kötülüklerden korumayı öncelikle kendi kurtuluşu için önemsemesi, halka uygulamakla yükümlü olduğu yaptırımlara bizzat kendisi muhatap olmayacak şekilde bir hayat yaşaması gerekir. Bir insanı haksız yere öldürerek kendisi kısasa konu olan bir idareci den başkalarına kısas uygulamasını beklemek anlamsızdır. İyi bir yöneticinin en önemli özelliği uyulmasını istediği kurallara öncelikle kendisinin uymasındır. Ancak bu da yeterli değildir; iyi bir idareci aynı zamanda işleri kimlerle yürüteceğini de bilen insandır. Kendisi zulmetmediği gibi zulme meyyal olan insanlara da yetki vermez. Zira onun vebali sadece kendi yaptıklarından ibaret değildir; kötülük yapabilecek kişilere imkân sağladığı için yetki verdiği insanların yaptığı kötülükler de onun kötülüğüne eklenir. Bundan dolayı rabbinin huzurunda kimlerle beraber olmayı istiyorsa onlara yetki vermelidir (a.g.e., s. 56-57).

Hasan-ı Basrî, bir idarenin başında bulunan şahsın kimliğinin idare tarzını doğrudan tayin ettiği kanaatindedir. İdareci, şûra usulüne göre en faziletlilerden biri üzerinde ittifak edilerek seçilmelidir. Ancak Hasan-ı Basrî’nin, insanların işlerine fesat karıştıranlardan biri olarak gördüğü Mugîre b. Şu’be’nin, Muâviye’ye oğlu Yezîd’in veliahtlığa getirilmesini tavsiye etmesi ve onun da bunu uygulamasıyla bu yol terk edilmiş, daha sonra yöneticiler tevarüs usulüne göre iktidara

gelmeye başlamışlardır (a.g.e., s. 37). Bu uygulama Hasan-ı Basrî’yi iktidarın mahiyeti üzerinde düşünmeye sevk etmiş, sonuçta bir toplumun gerçek ahlâkî durumu ile idare şekli arasında doğrudan bir alâka olduğu kanaatine varmıştır. Zira bir toplum içinde iyi bir idare şeklini ve onu uygulayan idareciyi başta tutacak yeterli sayıda erdemli insan bulunmazsa o idarenin ve idarecinin varlığını sürdürmesi mümkün değildir (a.g.e., s. 32). Bunun anlamı, idarecinin ve idare şeklinin toplumun hâkim unsurlarının sahip olduğu zihniyetin bir yansıması olduğudur.

Hasan-ı Basrî’nin siyasetle ilgili düşüncelerini, kendisinden nakledilen sözlerin yanında siyasetçiler karşısındaki tutum ve davranışlarından tesbit etmek de mümkündür. İnsan hayatının diğer alanları gibi siyaset de insanlar için bir ibtilâ vesilesidir; bu ibtilânın, bir taraftan fertlerle ilgili olduğu gibi diğer taraftan fertlerin ahlâkî durumlarının genele yansımalarından ibaret bir görüntüsü de vardır (İbn Sa’d, VII, 164-165). Bu sebeple toplumu oluşturan bütün fertlerin siyasette dolaylı veya doğrudan bir rolü ve etkisi bulunmaktadır. Hasan-ı Basrî’nin Sâlih peygamberin devesini öldürenleri kast ederek söylediği (bk. el-A’râf 7/77), “Deveyi bir kişi öldürdü; ancak Allah azabı hepsine gönderdi, çünkü onlar buna rızâ gösterdiler” (Câhiz, III, 130) şeklindeki sözü, toplumsal davranışlarla ilgili sorumluluğun sadece bir kişi veya zümrenin kendi yaptıklarıyla sınırlı olmadığına işaret etmektedir. Ferdî mesuliyet insanın kendi gücü dairesinde olup yapabileceği her şeyi içine almaktadır. Kişi, iyinin gerçekleşmesi ve kötünün önlenmesi hususunda yapabileceği her şeyden sorumludur. Buna göre zayıflarla güçlülerin ibtilâsının farklı olacağı açıktır. Güçlüler yapmaları gerekli ve mümkün olan şeylerden sorumlu tutulurlar; zayıflara gelince, onlar da hiç değilse yapmamaları gereken şeylerden uzak durmalıdırlar. Bu görüş aynı zamanda Hasan-ı Basrî’nin, yöneticilerin kabul edilemez olan uygulamaları karşısındaki tavrının da -ayaklanmaya teşvike kadar varmasa bile- (İbn Sa’d, VII, 163-164) kayıtsızlık olmadığını gösterir. Onun siyasetle ilgili görüşü, insanların halleriyle siyasî durum arasında derin bir alâka bulunduğu düşüncesine dayandırılabilir. Nitekim Hasan-ı Basrî, Hz. Peygamber’e isnat edilen, “İdarecileriniz amelleriniz gibidir, siz nasılsanız öyle idare edirsiniz” meâlindeki hadisi

de hatırlatarak idarecilerin toplumun ahlâkî durumunun bir göstergesi olduğuna işaret etmiştir (İbnü'l-Cevzî, s. 57). Kendisine, dönemin ciddi bir problemi olan fitnenin ve buna sebebiyet veren şeyin ne olduğu sorulunca verdiği şu cevap da bu hususu aydınlatacak mahiyettedir: "Fitne Allah'tan gelen bir cezadır; kullar Allah'a isyan ettikleri ve O'na itaatte gevşek davrandıkları vakit ortaya çıkar" (a.g.e., s. 35). Hasan-ı Basrî, kendi zamanında yönetimden kaynaklanan içtîmâi meselelerin insanların hayatlarındaki değişmelere bağlı olarak ortaya çıkan sonuçlar olduğunu (a.g.e., s. 35, 57), bunların zâhîrî durumun değişmesiyle değil, insanların içinde bulunduğu ahlâkî zafırlardan kurtulmaları ve toplumun kendisini islah etmesiyle çözülebileceğini belirtir (İbn Sa'd, VII, 163-164). Öyle anlaşıyor ki Hasan-ı Basrî siyasette de kalıcı çözümlerin ahlâkta, erdemlerin geliştirilmesinde aranması gerektiğini düşünmüş, bundan dolayı ayaklanmaların faydadan çok zarar getireceğini söylemiştir (a.g.e., VII, 164-165). Onun, isyanlara niçin katılmadığı yolundaki sorulara verdiği cevap da bunu gösterir: "Allah tövbe ile değiştirir kılıçla değil" (a.g.e., VII, 172). Esasen Hasan-ı Basrî, bizzat gördüğü veya yakın bilgi sahibi olduğu isyanların (Hz. Osman'ın şehid edilmesi, Hâricî isyanları, Cemal Vak'ası, Siffin Savaşı vb.) sonuçlarını iyi tesbit etmiştir. Dolayısıyla siyasî otoriteye karşı ayaklanmayı tasvip etmemesi bu tarihî tecrübenin ışığında oluşmuş bir tavrıdır. İbnü'l-Eş'as'ın naklettiği şu olay bu bakımdan önemlidir: "Bahreyn taraflarından gelen bir kişi, Hasan'a şu andaki idarecilerimiz hakkındaki düşüncesini sordu; o da şöyle dedi: Onlar şu beş işi ifa ediyorlar: Cuma, cemaat, fey', sınır güvenliği ve hadlerin tatbiki. Allah'a yemin ederim ki her ne kadar zulmetseler de onlar olmadan din yaşatılmaz. Onlar vasıtasıyla islah olanlar bozularlardan daha fazladır. Onlara itaat gıpta edilecek bir durum, onlardan ayrılmaksa küfürdür" (İbnü'l-Cevzî, s. 58). Hasan-ı Basrî, insanların ahlâkî durumu ile siyasî gelişmeler arasındaki münasebeti, kendisinin de benzer bir meseleyle bağlantılı olarak zikrettiği Ra'd süresinin 11. âyetine dayanarak kurmuş olmalıdır: "Bir millet kendinde bulunan şeyi değiştirmediği Allah onların halini değiştirmez. Allah bir kavmin kötülüğünü dilerse bundan dönüş olmadığı gibi O'ndan başka söz sahibi de yoktur" (a.g.e., s. 70). Kendisi de bir bakıma bu âyetin yo-

rumu olan şu açıklamaları yapar: "Bu ümmetin iyileri kötülerle arkadaş olmadıkça, temiz insanları günahkârlara ve fâcirlerle tâzim göstermedikçe, kurrâ ümerrâya meyletmedikçe ümmet hep hayır üzere kalacak ve Allah onu esirgeyecek, koruyacaktır. Eğer bunları yaparlarsa Allah onlardan rahmetini uzaklaştırır; onlara zorbaları musallat ederek kendilerine dünya hayatını zindan eder; âhirette de bundan daha kötüsüyle karşılaşılır" (a.g.e., s. 32). Basra valisinin kapısında toplanıp huzuruna çıkmak için bekleyen âlimleri azarlayarak yönetimdeki kötülüğün bunların yerlerini bilmemeleriyle ilgili olduğunu söylemesi de (a.g.e., s. 53) bunu gösterir.

Toplumsal barışın temini için siyasî otoriteyi gerekli görmekle birlikte Hasan-ı Basrî ümmetin kurtuluşunu erdemli kişilerin, insanların insan olarak kalmasını da âlimlerin varlığına bağlamaktadır (a.g.e., s. 34). Bu husus onun siyasî tavrındaki önceliklerine işaret etmekte, dönemindeki siyasî gruplardan birine aktif olarak niçin girmediğini, kendisinin bir grup oluşturmayıp bunun yerine neden sürekli biçimde insanların ahlâkî gerçekleriyle ilgilendiğini de izah etmektedir.

Hâricîler'in ortaya koyduğu şiddete dayalı tepkiyi onaylamayan Hasan-ı Basrî, onların bir kötülüğe karşı çıkarken ondan daha beter bir kötülüğün içine düştüklerini söyler. Samimiyetleri konusunda herhangi bir şüphe izhar etmediğine bakılırsa Hâricîler'le ilgili olumsuz tavrının, tecrübesiz ve cahil âbidlerin hata etmeye son derece yakın oldukları şeklindeki tesbitine (a.g.e., s. 32, 34) dayandığı düşünülebilir.

Hasan-ı Basrî sadece siyasî olumsuzlukları tesbit ve tenkit etmekle kalmamış, çözümlerini ve sağlıklı yönetimin şartlarını da ortaya koymaya, bunlara geçerlilik alanları oluşturmaya çalışmış, bütün çözümlerin temelinde de iman, erdem ve bilgiye dayalı bir mânevî yapılanmayı koymuştur. Onun yaşadığı süre içinde ve daha sonra kendisinden nakledilen bütün sözlerinde bir ahlâk hocası gibi gözükmesinin esasını bu düşünce teşkil etmektedir. Kötülüğe karşı çıkmanın yeterli olmadığını söyleyen Hasan-ı Basrî, kötülüğü ortadan kaldırmanın en sağlam yolunun iyiliği ortaya koymak, yaşatmak, geliştirmek ve yaygınlaştırmak yolunda çaba göstermek olduğuna inanmış ve bunun mücadelesi-

ni vermiştir. Ahlâk ve siyasetle ilgili temel düşüncelerinin gereği olarak siyasî gelişmeler karşısında dikkatli davranmış, hiçbir şahsî meselesini yöneticilere götürmemiş, onlarla özel ilişkiler kurmamış, ancak idareciler kendisine yaklaşmaya çalışarak görüş ve önerilerine başvurmuşlardır. Bu sebeple onun yöneticilerle her zaman iyi ilişkiler kurduğunu söylemek zordur. Kendisine, niçin idarecilerin yanına giderek onlara doğruyu emredip yanlıştan nehyetmediği sorulunca, "Bir mümine kendini zillete düşürmesi yakışmaz. Onların kılıçları bizim dilimizi aşar, konuştuğumuzda kılıçlarıyla şöyle yaparlar" diyerek eliyle vurma işareti yaptığı söylenir (İbn Sa'd, VII, 176). Diğer bir rivayete göre, insanın uzak durması gerektiğini söylediği üç şey arasında, emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münker için bile olsa, sultanın huzuruna çıkmayı zikretmesi (İbnü'l-Cevzî, s. 32) dönemindeki idarecilerle ilişkisi konusunda bir fikir vermektedir.

Zalim sultanın haksızlıklarını anlatmanın giybet olmadığını söyleyen Hasan-ı Basrî (a.g.e., s. 36), dönemindeki idarecilerin zulûmlerini gizleyip kötülükleri karşısında sessiz kalmak gibi pasif bir tavır benimsememiştir. Ayrıca ashabın kıyamet alâmeti olarak zikrettikleri bazı hususları kendi devrinde gerçekleşmiş kabul etmesi de onun yanlış siyasî uygulamalar karşısında sessiz kalmadığını gösterir. Bir toplumdaki kötülüklerin sadece idarecilerin mârifetiyle ortaya çıkmadığını, bunda ileri gelenlerin de rollerinin bulunduğunu öne süren Hasan-ı Basrî'nin Basra Valisi Nadr b. Amr'a söylediği sözler, onun bir idareci den neler beklediğini ifade ettiği gibi idarecilerle ilişki şeklini de göstermektedir. Hasan-ı Basrî hiç çekinmeden, valiye ölümü hatırlatıp âyetlere keyfî yorumlar getirmek suretiyle kötü hallerini meşrûlaştırmaya kalkışmasını kabul etmediğini bildirmiş, Allah'ı sevmenin alâmetinin Peygamber'e uymak olduğunu hatırlatarak bazı valilerin durumunun Allah sevgisine engel teşkil ettiğini belirtmiştir (a.g.e., s. 50-51).

Hasan-ı Basrî'nin Hulefâ-yı Râşidîn'i insanların en hayırlısı, Amr b. Âs ile Mugire b. Şu'be'yi de insanların en kötüsü olarak göstermesi, onların yaptıklarının ümmet açısından sonuçlarının ne olduğu sorusuna verdiği cevapla alâkalıdır. Buna göre ümmet arasında vahdeti sağlayan dört halife insanların en hayırlısı olma özelliğini kazanmış, Amr ve Mugire

ise ümmetin bölünmesine ve saltanat sisteminin yerleşmesine yol açtıkları için insanların en kötüsü olmuşlardır (a.g.e., s. 36-38).

Haccâc'ın Hasan-ı Basrî'yi tehdit ettiği bilinmektedir. Ancak tehditten korkmayan Hasan-ı Basrî bunu bir imtihan olarak görmüş ve Haccâc'a karşı tavrını değiştirmemiştir. Kendisine isnat edilen bir dua, onun Haccâc ve dönemindeki idareciler karşısındaki olumsuz tavrının neden kaynaklandığını ifade etmesi bakımından ilgi çekicidir. Hasan-ı Basrî'nin idareciler karşısındaki cesur tavrı, her şeyden önce Allah'ın izni olmadan kendisine hiç kimsenin zarar veremeyeceğine kesinlikle inanmasının bir sonucudur (a.g.e., s. 52); ayrıca gelecek zararların da netice itibarıyla bir imtihan olduğunu kabul etmektedir. Nitekim Kur'an'da birçok peygamberin ağır imtihanlar geçirdiğinden söz edilmiş, kendisinin de benzer şekilde imtihan edildiğini kabul etmiş, yüce Allah sonuçta o peygamberleri tezkiye ettiğine göre samimiyet ve dürüstlükten tâviz vermeyenlerin de peygamberler gibi tezkiye edileceğine inanmıştır (a.g.e., s. 42).

Hasan-ı Basrî'nin Vali Nadr b. Amr'a yazdığı mektupta yer alan, "Hiyanet olarak hainlere yardımcı olmak yeter" şeklindeki sözü (a.g.e., s. 51), Emevî idaresinin destekçileri sayesinde yaşayabildiğini farkettiğinin bir ifadesi ve bunu kırmak için atılmış bir adım olarak anlaşılmalıdır. Valinin her şeye rağmen Allah'ı sevdiğini söylemesi üzerine Hasan-ı Basrî'nin ikazlarını daha da arttırması ve onu herhangi bir özür beyanının kurtarmayacağını vurgulaması oldukça önemlidir. Yine Irak Valisi Ömer b. Hübeire'yi Yezid b. Abdülmelik'e itaat etmemeye çağırması (a.g.e., s. 53) genel siyasî tavrının bir uzantısı olarak kabul edilebilir.

Hasan-ı Basrî'nin siyasî durumun kötüleşmesi karşısında ileri sürdüğü teklif, faziletli insanların yer alacağı meclisler oluşturulup buralara devam etmektir. Eğitim ve aydınlatma yoluyla siyasî istikrarı gerçekleştirmek için örgütlenme anlamına gelen bu meclislerin özelliği, meselelerin farkında olan kişilerin bir araya gelerek birbirlerinden feyiz ve güç almaları, doğrunun korunarak yaygınlaştırılması konusunda birbirlerine destek olmalarıdır. Böylece oluşacak yeni bir ortamda insanlar iyinin ve doğrunun örneklerini görecekler, çevrelerinde olup bitenleri değerlendirme imkânına sahip

olarak kendilerini dönüştürüp sâlihler arasına katılacaklardır. Hasan-ı Basrî'ye göre bu düşünce hayata geçirilirse siyasî durumun düzelmemesi için hiçbir sebep yoktur.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 156-178; Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, III, 125-192; Muhâsibî, *el-Veşâyâ* (nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ), Beyrut 1406/1986, s. 357-383; Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kitû'l-kulûb*, Kahire 1310, II, 8; Ebû Nuaym, *Hilye*, II, 131-161; Abdülkâdir-i Geylânî, *el-Gunye li-tâlibi tarîki'l-hak*, Kahire 1331, II, 76; İbnü'l-Cevzî, *el-Hasan el-Basrî*, Kahire 1350/1931; Etem Levent, *Hasan-ı Basrî ve Tefsir İlmindeki Yeri* (doktora tezi, 1978, AÜ İlahiyat Fakültesi), tür.yer.; W. M. Watt, *Der Islam: Politische Entwicklungen und theologische Konzepte*, Stuttgart 1985, II, 67-71; Mustafa Fayda, *Allah'ın Kılıcı Halid bin Velid*, İstanbul 1990, s. 291-310; Muhammed Âbid el-Câbirî, *el-'Aklû's-siyâsî el-'Arabî*, Beyrut 1990, s. 306-311; a.e.: *İslâm'da Siyasal Akıl* (trc. Vecdi Akyüz), İstanbul 1997, s. 601-612; Hans H. Schaeder, "Hasan el-Basrî. Studien zur Frühgeschichte des Islam", *Isl.*, XIV (1925), s. 1-75; Helmut Ritter, "Studien zur Geschichte der islamischen Frömmigkeit", a.e., XXI (1933), s. 1-83.

TAHSİN GÖRGÜN

Tefsir İlmindeki Yeri. Hasan-ı Basrî tâbiîn müfessirlerinin önde gelenlerinden. Ömrünün büyük bir kısmını Basra'da geçirdiğinden Basra tefsir ekolünden sayılmıştır. Tefsir ve kıraat ilminde İbn Abbas, Ebû Mûsâ el-Eş'arî ve Enes b. Mâlik başta olmak üzere pek çok sahâbiden istifade etmiştir. Kendisi de camide tefsir dersleri vermiş, bu derslerinde Kur'an tefsiri yapmış ve talebelerinin Kur'an'la ilgili müşküllerini halletmiştir. Katâde b. Diâme ve Amr b. Ubeyd gibi isimler, onun tefsire dair rivayetlerini daha sonraki nesillere aktaran talebeleri arasında yer almıştır (Zerkeşî, II, 158; Ömer Abdülazîz el-Cuğbeyr, s. 148).

Hasan-ı Basrî'nin tefsirle ilgili açıklamaları daha çok Muhammed b. Cerîr et-Taberî, Mâtürîdî, Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr, Süfyân b. Uyeyne, Tabersî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, Süyûtî gibi müfessirlerin eserlerinde bulunmakla birlikte ahkâm âyetlerinin tefsirine dair eserlerle hadis kaynaklarında, kıraat, tabakat, terâcim ve tasavvuf kitaplarında da onun açıklamalarına yer verilmiştir. Cami derslerinde Kur'an'ın tamamını tefsir ettiğine dair rivayetler (Zehebî, *A'lâmü'n-nübela'*, IV, 580-581; a.mlf., *Târîhu'l-İslâm*, s. 61-62), kaynaklarda kendisine nisbet edilen (İbnü'n-Nedîm, s. 36, 202; Dâvûdî, I, 147; *Keşfü'z-zunûn*, I, 446; Brockelmann, *GAL*, I, 66; Sezgin, I, 592, 597) tef-

sirle birlikte ele alınıp değerlendirildiğinde müstakil bir tefsirinin bulunduğu düşünülebilirse de bunun, kendisinin telif ettiği bir eser olmayıp tefsirle ilgili görüşlerinin talebeleri veya onların talebeleri tarafından *Tefsîrû'l-Hasan el-Basrî* adı altında bir araya getirilmiş şekli olduğunu kabul etmek gerekir. Hasan-ı Basrî'nin döneminde bilginin genelde rivayet yoluyla nakledilmesi, Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*'ı gibi ilk dönem tefsirlerinin bizzat müfessirlerinin değil talebelerinin kaleminden çıkmış olması da bunu teyit etmektedir. Hasan-ı Basrî'nin tefsirinin de Amr b. Ubeyd rivayetiyle geldiği kaynaklarda belirtilmektedir (Massignon, s. 177; Brockelmann, *GAL*, I, 66; Cerrahoğlu, s. 159).

Tefsirciliğini ortaya koymak isteyen araştırmacılar, çeşitli kaynaklarda Hasan-ı Basrî'ye nisbet edilen rivayet ve görüşleri toplamak suretiyle bir değerlendirme yapmaya çalışmışlardır. Muhammed Abdürrahîm, çok sayıda kaynağı inceleyerek *Tefsîrû'l-Hasan el-Basrî* adıyla iki ciltlik bir eser meydana getirmiş (Kahire, ts.), mushaf tertibine göre bütün sûrelerin tefsirini ihtiva eden eserde Hasan-ı Basrî'nin tefsir ve kıraat ilmindeki yerini tartışmıştır. Aynı konuda başka çalışmalar da yapılmış olup bu çalışmalarla onun çok gelişmiş bir tefsir anlayışına sahip olduğu ortaya konmuştur. Kur'an'ı tefsir ederken akaid, ahkâm, ahlâk, kıssa, mecaz, emsal gibi ayrımlara giderek bunlardan sadece bir kısmı üzerinde yoğunlaşmak yerine bütünü üzerine eğilen ve geniş bir Kur'an bilgisine sahip olduğu anlaşılan Hasan-ı Basrî tefsir sırasında önceliği Kur'an'ın kendisine vermiş, bu yolla bazan âyetin bütünündeki kapallığı giderirken bazan da kapalı lafız ve ibareleri Kur'an'dan şâhidler getirerek açıklamaya çalışmıştır. Yer yer de mânası kapalı olan âyeti tefsir için benzer konunun geçtiği sûreye işarette bulunmuştur. Meselâ "kendilerini temize çıkaranlar" (en-Nisâ 4/49) diye sözü edilen kişileri, başka âyetlerin (el-Bakara 2/111; el-Mâide 5/18) delâletiyle yahudi ve hristiyanlar olarak anlamıştır (*et-Tefsir*, I, 283). Hasan-ı Basrî'nin ikinci derecede öncelik verdiği kaynak hadisler olup bir âyetin tefsiri için hadis bulunuyorsa ayrıca bir görüş ortaya koymaya gerek görmemiş, hadisleri fezâil, kıssa ve nüzûl sebeplerinin açıklanması gibi amaçlarla da kullanmıştır.

Hasan-ı Basrî'nin hadisçiler tarafından tenkit edilen yönleri naklettiği tefsir ri-